

Судово-психологічна експертиза у справах проти статевої недоторканності і фактам сексуального насильства

Австрі'яниц Ольга Сергіївна

*студентка IV курсу юридичного факультету
ДНУЗ «Національний гірничий університет»*

Права і свободи людини і громадянина охороняються державою. У Конституція України цьому присвячена окрема глава. Різні галузі права ставлять своїм завданням охорону особи. На її виконання націлене кримінальне законодавство України.

До злочинів проти особистості відносяться злочини проти статевої недоторканності і статевої свободи особистості. Статеві злочини являють собою умисні дії проти охоронюваних кримінальним законом статевої недоторканності і статевої свободи, а також морального і фізичного розвитку неповнолітніх та заподіюють шкоду конкретним особистостям.

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) з даної категорії справ - одна з найпоширеніших видів експертиз.

Дослідження, показали, що значна частина потерпілих виявляла так званий гальмівний тип нервової системи. В екстремальних ситуаціях для них характерні швидке виснаження процесів порушення, наростання гальмування, що на поведінковому рівні може виражатися в нерішучості, загальмованості, розгубленості, труднощі в ухваленні рішень. Крім того, жертвам сексуального насильства, як правило, притаманні:

висока емоційна чутливість до широкого спектру зовнішніх впливів (особливо до грубості, несправедливості, загрозам, неприємностей з близькими людьми, динамічним ситуацій, що вимагають прийняття відповідального рішення);

схильність до коливань настрою (від піднесеного до пригніченого, причому в пригніченому стані наростають пасивність, розгубленість, песимістична оцінка ситуації і власних можливостей у вирішенні проблем, труднощі в ухваленні рішень);

підвищена сугестивність, а також деяка легковажність, морально-етична незрілість, схильність до пригод і ризику.

Що стосується такого фактора, як рівень інтелектуального розвитку, то, за нашими даними, він не є вирішальним у визначенні ймовірності потерпілої стати жертвою сексуального насильства (більше 80% потерпілих виявляє середній рівень інтелектуального розвитку і тільки 7% - низький). Це підтверджує тезу про те, що в значній мірі здатність потерпілої розуміти характер і значення дій посягателя пов'язана з розвитком моральної свідомості. Когнітивна складова моральної свідомості пов'язана зі знанням і розумінням існуючих морально-етичних норм, а також зі здатністю повноцінно аналізувати і адекватно співвідносити ситуацію, що склалася з цими нормами. Особистісна складова моральної свідомості включає в себе ставлення особистості до діючих моральних норм і суб'єктивне прийняття таких норм. При цьому психологічним критерієм нездатності потерпілої розуміти характер і значення скоєних з нею дій є нерозвиненість когнітивної складової моральної свідомості.

Не можна не зупинитися і на проблемі співвідношення здібності потерпілої розуміти характер і значення сексуальних дій і її віку. Дослідження показали, що немає однозначної відповідності між цією здатністю і віком жертви сексуального насильства. Так, дівчинка-підліток може дати згоду на сексуальні відносини з дорослою людиною (що могло б свідчити про її здатність розуміти їх характер і значення), однак не тому, що дійсно розуміє це, а внаслідок того, що під впливом дорослого подібні дії можуть усвідомлюватися неправильно, спотворено. Разом з тим, якщо жертва сексуального посягання не досягла восьмирічного віку, то абсолютно однозначно, що в силу свого психічного розвитку вона не в змозі розуміти характер і значення сексуальних взаємин, незважаючи на те що може мати про них певну інформацію. Нерозуміння характеру і значення дій посягателя повністю виключає здатність чинення опору. Навіть коли є відомості про те, що дівчинка відштовхувала гвалтівника, дряпала його і т.п., це означає, що вона чинила опір насильству (на що здатний в силу своїх можливостей і зовсім маленька дитина), але не сексуальному насильству з усіма витікаючими наслідками.

Під розумінням потерпілої характеру і значення скоєних з нею дій насамперед мається на увазі правильне відображення змістовної сторони цих дій в її свідомості.

Таке відображення ґрунтується на інформованості потерпілої у питаннях статі, тобто в сутності відносин між статями, у формах їх проявів і у фізіології статевих відносин. Під розумінням потерпілої значення дій обвинуваченого мається на увазі смисловий і оцінний аспект відображення подібних дій у свідомості потерпілої і з точки зору мотивів і цілей злочинця, і з точки зору наслідків скоєних з нею дій для її майбутнього. Це залежить від ступеня обізнаності людини в питаннях сексу і здатності вірно зрозуміти наміри винного. Для цього необхідні життєвий досвід, який дозволив би зробити висновок про наміри іншої особи, його мотиви і цілі, а також здатність логічно пов'язувати між собою окремі факти для цілісного осмислення ситуації.

Розуміння значення дій обвинувачуваного з точки зору можливих наслідків вимагає достатнього розвитку особистісних структур. Моральний аспект оцінки передбачає хороший розвиток моральної свідомості особистості, здатності регулювати свою поведінку і діяльність.

Слід зазначити, що формальна обізнаність потерпілої про зовнішній стороні статевих стосунків, розуміння сексуального характеру дій винного ще не передбачають наявності у неї правильного усвідомлення їх значення. Виділяють такі показники, що характеризують здатність потерпілої розуміти характер і значення скоєних з нею дій і чинити опір.

1. Усвідомлення на ранніх етапах загрозливого характеру ситуації, можливого її розвитку за ознаками поведінки обвинуваченого, які можуть сигналізувати про його справжні наміри.

2. Правильне розуміння морально-естетичної сторони відбувається.

Показники здатності потерпілої чинити опір залежать від:

- 1) глибини і повноти розуміння ситуації і змісту намірів обвинуваченого;
- 2) психологічних особливостей характеру потерпілої (активності, сміливості, вирабатанності способів подолання перешкод);
- 3) тимчасового емоційного стану, обумовленого ситуацією або стійкими психічними особливостями;
- 4) досвіду сексуальних відносин, обізнаності в питаннях взаємин статей і

можливі способи поведінки в подібних ситуаціях.

Показники здатності потерпілої чинити опір характеризуються:

- збереженням цілеспрямованої поведінки;
- стійкістю до зовнішніх впливів;

• відсутністю в період посягань обвинуваченого особливих психічних станів (фізіологічний афект, психічна напруга, страх), здатних надавати гальмівний вплив на психічну діяльність. Однак навіть саме повне розуміння потерпілої характеру і значення скоєних з нею дій не говорить про настільки ж повної її здатності чинити опір. Поширені випадки, коли потерпіла від зґвалтування не надавала не тільки активного, але і взагалі скільки-небудь помітного опору. Подібна поведінка потерпілої може призвести до ускладнень при кваліфікації скоєного з точки зору наявності складу злочину.

Ознаки, які можуть вказувати на те, що потерпіла не була здатна розуміти характер і значення скоєних з нею дій і чинити опір, а тому є підставою для призначення СПЕ.

По-перше, дані про пасивне поведінці потерпілої у кримінальній ситуації. Ця обставина нерідко дезорієнтує слідчих і судових працівників, дозволяючи їм припускати, що потерпіла була згодна на статевий контакт (при цьому, як правило, обвинувачений наполягає на його добровільності). Разом з тим експертна практика показує, що чи не в 90% випадків пасивна поведінка потерпілої свідчить про повну або в значній мірі ослаблену її здатності розуміти характер і значення дій посягателя і чинити опір.

По-друге, відсутність у потерпілої глибоких емоційних реакцій на те, що трапилося. З одного боку, це могло б свідчити про те, що у неї відзначається недостатній розвиток особистісної складової моральної свідомості, тобто не сформованість ставлення до існуючих морально-етичним нормам або неприйняття цих норм. Як зазначалося вище, це не може служити критерієм нездатності розуміти характер і значення сексуальних дій і чинити опір. Однак найчастіше це є свідченням не сформованості когнітивної складової моральної свідомості. У такому випадку потерпіла не в змозі повністю або в певній мірі усвідомлювати характер і

значення дій посягателя внаслідок недостатньої інформованості про сексуальні стосунки та про прийняті в суспільстві моральних норм, які регулюють ці відносини.

По-третє, в ході слідства у процесі спілкування з потерпілою, її батьками, близькими, педагогами може виникнути припущення щодо її відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним захворюванням.

По-четверте, відомо, що в момент сексуального насильства або в період, що передував йому, потерпіла виявляла ознаки соматичного захворювання, яке могло істотно вплинути на її здатність оцінювати ситуацію і надавати активний опір. Це можуть бути пневмонія, гострий процес в одній із систем організму, хронічне захворювання, анемія і т.п.

По-п'яте, відомості про деякі характерологічних особливостях потерпілої, таких, як млявість, інертність, знижена впевненість у собі, сором'язливість, замкнутість, низька стійкість до стресових ситуацій і т.д. Як правило, подібні особистісні особливості обумовлюють легкість виникнення в екстремальних ситуаціях станів фрустрації (безвихідності), розгубленості, тривоги, а також пасивні форми реагування.

По-шосте, інформація про несприятливі умови виховання потерпілої. Наприклад, якщо в сім'ї практикується авторитарний тип ставлення батьків до дитини, то систематичне придушення самостійності останнього зазвичай призводить до нерішучості, невміння приймати рішення в нових, незвичних ситуаціях і т.д. Подібні якості можуть формуватися і в умовах гіперопіки з боку батьків.

Перед СПЕ може ставитися завдання визначення психічного стану потерпілої в період вчинення відносно її сексуального насильства у випадках, коли боязкі, недосвідчені дівчата можуть не надати опору рішучих дій гвалтівника, підкоритися його волі, перебуваючи в стані психологічного ступору.

У процесі підготовки матеріалів, що представляються на експертизу, особливу увагу слід звернути на збір фактів з життя під експертного особи, необхідних для виявлення його психологічних особливостей (повні відомості про умови розвитку

та виховання, про характер, типових формах психологічних реакцій, інтересах). Особливе значення мають дані про сім'ї потерпілої: відносини батьків, наявність братів і сестер, особливості побуту. Джерелами відомостей можуть виступати характеристики з місця роботи або навчання, хоча слід враховувати, що нерідко вони носять формальний характер. Потрібну інформацію можна отримати і з додаткових допитів людей, які добре знають потерпілу.

СПЕ при розслідуванні справ про сексуальне насильство розглядає наступні питання.

1. Чи є у випробуваної індивідуально-психологічні особливості (не пов'язане з психічним захворюванням відставання в психічному розвитку, характерологічні риси, властивості емоційно вольової сфери), які могли істотно вплинути на її поведінку в досліджуваній ситуації?

2. Яке було психічний стан потерпілої в ситуації, складовою зміст кримінальної справи?

3. Враховуючи індивідуально-психологічні особливості досліджуваних та зміст досліджуваної ситуації, чи була випробувана в змозі розуміти характер і значення скоєних з нею дій?

4. Враховуючи індивідуально-психологічні особливості випробуваної і зміст досліджуваної ситуації, чи була випробувана в змозі чинити опір?

5. Чи могла потерпіла за рівнем свого інтелектуального та особистісного розвитку розуміти характер і значення скоєних з нею дій?

Судова психологічна експертиза зазвичай проводиться колегіально, що забезпечує її якість, оскільки до участі в її проведенні залучаються фахівці в різних областях психологічних знань. Проте присутність під час бесіди кількох людей, коли зачіпаються питання, що мають інтимний характер, може викликати серйозні труднощі у потерпілої, особливо якщо нею є неповнолітня. У подібних випадках рекомендується бесіда у вигляді вільного розмови, при якому увага приділяється особливостям поведінки, емоційних реакцій, формам їх прояву. Загальний план містить такі дії.

1. Вивчення умов психічного розвитку в дошкільному та шкільному віці.

2. Вивчення основних інтересів, звичок, розваг в період досліджуваних подій, відносин з однолітками протилежної статі, планів на майбутнє.
3. Відтворення разом з потерпілою картини того, що сталося.
4. Вивчення ставлення випробуваної до того, що трапилося, її здатності оцінити те, що відбулося з соціальної, біологічної та морально-етичної сторін.